

HETESI ISTVÁN

TURGENYEV ÉS GOZSDU

Gozsdu Elek (1849–1919) számára könnyűvé teszi a Turgenyevhez vezető utat, hogy bizonyos alkati rokonság van közöttük és a nagy orosz író között. A jó barát Justh Zsigmond jegyzi fel naplójában: „délsláv az uralkodó egyéniségében, álmodni szeretne csak, de hát dolgozni is kell, hogy az ember élhessen. [...] Egyáltalán az a nagy baja, hogy nincs erős egyénisége, nem bír a maga lábán állni az én jó Elekem, legalább mint művész nem. [...] Ing jobbra-balra, nem meri kimondani véleményét, s azt sem meri bevallani, hogy nem bíz a véleményében”.¹ Turgenyev *Aszja* című elbeszélésében „átkozott szláv lazasággal” illeti egyik hőst, Gagint, de ez a „szláv lazaság”, az „erős egyéniség” hiánya őt magát is jellemzi, nem csak kedvenc hőseit. Ő is, mint magyar követője, szkepszisre, melankóliára hajló egyéniség. Borongós, elégikus hangulata néha alkotói válsággá sűrűsödik. Ilyenkor hónapokig nem ír, és néha saját írói pályafutásának végét jövendöli. A letargikus állapot Gozsdu tollára is bénítólag hat: még mesterénél is kevésbé termékeny író. „Néhány vers, két regény, egy marék novella, két dráma és az Anna-levelek csillámló, szecessziós kaleidoszkópja...” – foglalja össze írói hagyatékát Lőrinczy Huba.²

Turgenyevben és Gozsduban közös a szépség iránti áhítat, az esztétikum iránti fogékonyság, mindketten egyaránt rajonganak a képzőművészetben, a zenében, a költészetben és a természetben megnyilvánuló szépért. Egyik méltatója, Lovass Gyula szerint Gozsdu „borongani és tűnődni szeret az élet nagy kérdései és súlyos törvényei felett, nem cselekedni. A szépségtől remél vigaszt és menekülést, de inkább műélvező természet [...] szellemi életében pedig nagy mozgékonyággal keresi ki minden filozófiai áramlatból és korhangulatból azt, amit a maga lelki sajátosságaira alkalmaz”.³ A pszichikus alkat és az ízlés rokonsága mellett tehát

¹ JUSTH Zsigmond: *Hazai napló – Justh Zsigmond Naplója és levelei*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977. 349–350.

² LŐRINCZY Huba: *Szépségvágy és rezignáció. A századforduló epikájáról*. Budapest, Magvető, 1984. 165.

³ LOVASS Gyula: Gozsdu. *Egy századvégi elbeszélő*. *Vigilia*, 1942. június. 4.

intellektuális arculatukban is van hasonlóság. Mindketten alapos filozófiai műveltséggel rendelkeznek, és Turgenyev is, Gozsdu is művei világát alakító tényezővé asszimilálja bölcséleti élményeit. Ugyanez vonatkozik a természettudomány korabeli eredményeinek felhasználására is. Tehát egyrészt arról van szó, hogy a fiatalabb magyar pályatárs dialogikus kölcsönviszonyba lép orosz mesterével, másrészt pedig arról, hogy mindketten ugyanahhoz az európai intellektuális-kulturális hagyományhoz kapcsolódnak, abból merítenek, és arra reagálnak.

Sorsukban, érzelmi életükben is van halvány hasonlóság: az agglégény Turgenyevet Pauline Viardot iránti szerelme az „idegen fészek szélén ülés” fájdalmasan szép élményével ajándékozza meg, a nős Gozsdu pedig a férjezett Annához írja a Viardot asszonynak címzett levelek gondolat- és érzelemgazdagságára emlékeztető szerelmes, poétikus, s ugyanakkor intellektuális vallomásait. „Mindzen tekintetben kiegészítették egymást, és mindig volt mondani-, éreznivalójuk. Ragyogóra csiszolt briliáns-lelkek, akik nem szűntek meg egymásban gyönyörködni” – írja Turgenyevről és Viardot asszonyról a párhuzamos sorsot vállaló Gozsdu Elek.⁴

Az író regénye, a *Köd* (1882) már elnevezésével is tudatosan utal Turgenyev *Füst* (*Дым*, 1867) című művére, amely 1868-ban folyóiratban, egy évvel később pedig könyv alakban is olvasható magyar nyelven.⁵ Még nyilvánvalóbb a szándék, ha tudjuk, hogy a *Fővárosi Lapok* 1867-ben Imrei tollából *Köd* (*Turgenyev Iván legújabb regénye*) címmel tudósít először magyarul a mű megszületéséről.⁶ A két elnevezés genetikai kapcsolata azt sugallja, hogy a regények közötti dialógusos kölcsönviszony nem korlátozódik a címadásra, hanem folytatódik magukban a művekben is. Ezt a felvetést erősíti az a tény, hogy Gozsdu „orosz” neveket (Olga, Iván, Viktor) választ hőseinek, amelyek „oroszos” hangulatot, jellem- és sorsvonásokat asszociálnak.

A regény azoknak a XIX. század utolsó harmadában megjelenő műveknek a sorába tartozik, amelyek középponti problémája a magyar dzsentrizmus helyzetének, sorsának ábrázolása. Diószegi András, miközben utal a műben érzékelhető Turgenyev-hatásra, teljes joggal állapítja meg: „mégsem másolás csupán. Sok tekintetben önállóan rajzolja meg a magyar dzsentrizmus helyzetét”. Diószegi következő, metaforikus jelentésű mondatával azonban olyan megállapítást tesz, amelynek tévhitet keltő értelmezési lehetőségével vitatkoznunk kell: „Tar Iván és Baán Viktor, a regény egy vidéki kastélyban felbukkanó hősei, mindketten »fölösleges

⁴ GOZSDU Elek: *Anna-levelek*. Válogatta és az utószót írta: Pongrácz P. Mária. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969. 23.

⁵ Füst. Orosz r. *Képes Világ*, 1868; *Füst*. R. Oroszból fordította: Fincicky Mihály. P. 1869. Lásd: KOZOCSA Sándor – RADÓ György: *A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1956. 383.

⁶ *Fővárosi Lapok*, 1867. 254. sz. Lásd: KOZOCSA Sándor – RADÓ György: i. m. 1956. 416.

emberek».⁷ A tévhitet keltő értelmezési lehetőség az orosz „felesleges ember” és a magyar dzscentri alakjának – köztudatunkban meglehetősen elterjedt – azonosításában van, holott nem azonosságról, hanem tipológiai és genetikai elemeket tartalmazó hasonlóságról van szó.

A „felesleges ember” és a dzscentri analóg vonása, hogy az „útvesztés”, a „korszakváltás” hősei, és a „kizökkent idő”, a „megrendült világ”⁸ hatását érzik magukon. Turgenyev átmeneti kor írójának tartja magát, és hősei erkölcsi, pszichés és intellektuális arcukat vizsgálja, keresve bennük – többnyire hiába – azt az erőt, amely a kizökkent időt kész helyretolni. A század utolsó harmadának magyar élete analóg helyzetet teremt, amelynek hanyatló hőse a dzscentri, akinek irodalmi megjelenítésében, úgy tűnik, dominánsabb tényező a szociális társadalmi meghatározottság, mint Turgenyev műveiben. A „felesleges ember” és a dzscentri egyaránt kiesik ősei társadalmi pozíciójából, de míg Turgenyev hőse befelé fordul, úrrá lesz rajta az önelemzés, a reflexió és általában a belső, intellektuális tevékenység, addig a magyar hős tevékenysége főként kifelé irányul: saját vagy ősei korábbi pozícióját próbálja visszahódítani. A „felesleges ember” nem vállal hivatal, kívülmaradása, léte és ideáljai oppozíciót jelentenek a létező világgal szemben. A dzscentri igyekszik beépülni a létező rendbe, hogy felszínen maradjon. Az előbbi számára fontos az önérzet, a becsület, az utóbbi „úri becsületének” leple gyakran svihákságot, tisztességtelenséget és erkölcsi züllést takar.

Baán Viktor és Tar Iván alakjában Gozsdu Elek a dzscentri két típusát jeleníti meg, és alakjuk, sorsuk, környezetük megformálásában, a konfliktus és a mese bonyolításában, a mű hangulatvilágában van számos, a turgenyevi hagyományra reagáló, azt ösztönző mintaként szemmel tartó, újjáteremtő elem.

A helyszín – akárcsak Turgenyev műveiben – parkkal és egy kis tó által övezett nemesi udvarház, és nem hiányzik az orosz „beszedkákát” (беседка: kerti lugas, filagória) emlékezetbe idéző Olga-pavilon sem. Az események időnként egy másik helyszínre tevődnek át: ez is nemesi kúria, csak az előbbinél látványosabbban tart a pusztulás felé.

Az időkezelés is őrzi turgenyevi hagyományokat. Turgenyev nem híve a hosszadalmas, folyamatos meseszövéstnek, egy-egy időszakot emel ki hősei életéből, és előtörténettel, valamint epilógussal vagy azt helyettesítő zárófejezettel tágítja ki a regényidő határait. A regényidőben zajló cselekmény sem folyamatos, hanem – kicsit a drámák szerkesztésére emlékeztetően – szaggatott, intervallumokkal teli. Egy-egy ilyen lélektani szünet után a cselekmény más fázisában vagyunk, az intervallum történéseiről az olvasó rövid összefoglalókból, utalásokból értesül.

A *Köd* című regényben Gozsdu hasonló módszerhez folyamodik. A regényidő mindössze egy év, az első fejezet még egy évvel korábbi eseményekre utal vissza,

⁷ DIÓSZEGI András: Turgenyev magyar követői. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 92.

⁸ Lőrinczy kifejezései. Lásd: LŐRINCZY Huba: i. m. 1984. 167.

és utalások szólnak a közben történekről (külföldi utazás) is. A fő cselekmény idővonalának rajza Gozsdunál sem folyamatos: az író a történés szempontjából fontos napot vagy napokat emel ki az egy esztendőből, ezek eseményeit ábrázolja, a közbülső hetek, hónapok történéseit pedig összefoglalva elmondja. Nem él az előtörténet turgenyevi fogásával: a hősök előéletére csak röviden tekint vissza. A regény befejező része, amint ezt Turgenyevnél is megszoktuk, kitekinést ad a szereplők és a birtok további sorsára.

A fő történet a magánélet szférájában zajlik. Turgenyev kedvelt regényindító módszere, hogy hőseit egy nemesi udvarház szalonjában gyűjti össze, ahol legfeljebb az érkező vendég az egyetlen idegen, s így a figyelem közvetlenül őrá irányul. Az érkező hőst kivéve a szalon világában mindenki otthon van, az udvarháznak van kialakult rendje, azaz adott az alapszituáció, amelyben az újonnan érkezett személy idéz majd elő változást. Gozsdunál a templomban találkoznak a szereplők, és innen mennek át együtt a kastély parkjába, majd a szalonba. Az alapszituációból nem csupán az udvarház világáról kapunk villanásszerű képet, hanem arról is, hogy ez a világ a változás küszöbére érkezett. A gyászmise hangulatát megzavaró fecske és a család viselkedése jelképes kifejezője annak, hogy bomladozóban van a régi harmónia, anakronisztikussá válnak a patriarchális szokások, elvek, és helyüket új magatartásformák, nézetek foglalják el.⁹ A templomi áhítatot – a fecskén kívül – kocsirobogás és ostorpattogás is megzavarja: így érzék meg a családdhoz nem tartozó, de a konfliktusban központi szerepet játszó Tar Iván. Maga az „érkezés” ténye turgenyevi, a módja viszont „magyar”. Rugyin, Lavreckij, Inszarov vagy Bazarov másként „érkezik”, a szilaj robogás a nyers és műveletlen magyar vidéki földbirtokos sajátja.

Tar Iván „színre lépésével” kialakul az a négy szereplős alakrendszer, amelynek gyökerei Puskinig nyúlnak vissza. Az *Anyegin* Olga–Tatyjana, Lenszkij–Anyegin oppozíciója és az alakok egymás közötti viszonya a minta, amit Turgenyev átvesz, és prózai alkotásban elsőként alkalmazva továbbfejleszt. A *Szélárnyékban* (1854) című elbeszélés már erre a szituációra épül, de – változó formában – jelen van a *Nemesi fészkek* (1859) Varvara Pavlovna – Liza, Pansin–Lavreckij, a *Füst* (1867) Irina–Tatyjana, Ratmirov–Litvinov és a *Tavaszi vizek* (1872) Marja Nyikolajevna – Gemma, Klüber–Szanyin oppozícióiban és másutt is. A négy szereplős alakrendszert Turgenyev nem mechanikusan veszi át Puskin-tól. Egyes szereplők (például Lenszkij) helyét egészen más típusú hősök foglalják el, de az is előfordul, hogy a négy szög valamelyik „sarkában” nem egy, hanem több figura jelenik meg. Ez utóbbi akkor jellemző, amikor a hősnőnek választania kell több hős közül.

Már Puskinnál is jellemző, hogy a négy alak közül kettő az igazán fontos: Anyegin és Tatyjana. Ugyanez a tendencia Turgenyev műveiben is: Marja és Ve-

⁹ Lásd erről: uo. 165–196.

retyjev (*Szélárnyékban*), Natalja és Rugin (*Rugin*), Liza és Lavreckij (*Nemesi fészek*), Jelena és Inszarov (*A küszöbön*), azaz a hősnő és a főhős szerelmi konfliktusban realizálódó kapcsolata az alapvetően fontos. A hős–hősnő kapcsolat középpontba emelése Turgenyevnél gyakran egy sajátos „álháromszög” felbomlásának következménye. „Álnak”, hamisnak azért nevezhetők a művekben megvalósuló szerelmi háromszögek, mert a választás elé kerülő hősnők számára Volincov (*Rugin*), Pansin (*Nemesi fészek*), Berszenyev, Subin vagy Kurnatovszkij (*A küszöbön*), Markelov, Nyezsdanov (*Töretlen föld*) nem, vagy csak rövid ideig jelentenek alternatív lehetőséget, és gyorsan „könnyűnek találtnak” a központi hőssel való összevetésben. A magánéleti regény Turgenyev által művelt formája nem igényel nagyszámú szereplőt: az író hősei belső világára figyel, és ehhez elegendő a nemesi szalonok kevésbé tágas és kevésbé népes világa.

Turgenyev magyar követői ismerik az említett műveket, a *Szélárnyékban* című elbeszélés kivételével – Gozdsu alkotókorszakának idején – valamennyi olvasható magyar nyelven is.¹⁰ Gozdsu Elek a *Ködben* átveszi a négy szereplős alakrendszert, de a Márta–Olga és Viktor–Iván oppozícióban természetesen van az orosz elődökétől eltérő vonás is. Ilyen a betegségtől és a bánattól halálba tartó Márta „nem oroszos” alakja, de ilyenek tekinthető az is, hogy Viktor és Iván egy töről fakadó ellentétei egymásnak: mindketten a magyar dzsentritársadalom képviselői. Turgenyev, amennyiben „felesleges embert” állít műve középpontjába, ellenpólusként más típusú hőst szerepeltet. Gozsdunál a négyalakos szituáció ugyancsak változik: Márta halálával itt is létrejön a szerelmi háromszög.

Az a Puskin és Turgenyev által kidolgozott és magas művészi szinten megvalósított hős–hősnő oppozíció, amelyben az önmagát és a világot tudatosító hősnő magas erkölcsi elvárásokat fogalmaz meg saját maga és a főhős számára, és ezáltal döntő szó illeti meg a hős értékének meghatározásában, a hős pedig rendre elbukik a szerelem próbakövén, Gozdsu regényében csak jelentősen átalakulva valósul meg. A *Ködben* nincs eszmények, fennkölt ideálok iránt vágyakozó, „turgenyevi” lányalak, de nincs Ruginra, Lavreckijre emlékeztető emelkedett hős sem. Igaz, a hőstípusok változnak Turgenyevnél is: nincs „turgenyevi lányalak” az *Apák és fiúk*ban (magyarul 1867-ben jelenik meg) sem, és hiányzik a Gozsdura ható *Füstből* is, ahol Irina az önmegvalósításnak ezt a lehetőségét az erkölcsileg kétes, de csillogóbb nagyvilági élet vonzásának áldozza fel, Tatyjana világa pedig egyszerűbb és szűkebb annál, hogy ilyen hősnővé válhasson.

Változnak Turgenyev hősei is: a nemesi kultúra legjobb képviselői közül Rugin „felesleges embernek” bizonyul, az erkölcsi kötelességét teljesítő Lavreckij pedig kilép ebből az állapotból. Az őket felváltó Inszarov (*A küszöbön*) és Bazarov (*Apák és fiúk*) már a nem nemesi származású értelmiség képviselői. A félig

¹⁰ Az *Anyegin* fordítása (Bérczy Károly) 1866-ban, a *Nemesi fészek* (*A nemesi fészek*, fordította: Greguss Gyula) 1862-ben, a *Füst* 1868-ban, a *Tavaszi vizek* 1872-ben jelenik meg magyar nyelven. Lásd: KOZOCSA Sándor – RADÓ György: i. m. 377–421.

nemes, félig vegyes rendű Litvinov (*Füst*) és még inkább Szolomin (*Töretlen föld*) alakja pedig azt fejezi ki, hogy nem a nemesi hősök egykori ideálkövető szárnyalására, és nem az energikus vegyes rendű hősök radikalizmusára van Turgenyev szerint a jobbágyfelszabadítás (1861) utáni Oroszországnak szüksége, hanem a hősiességet nélkülöző, szívós, hétköznapi aprómunkára.

A kiegyezést (1867) követő évtizedek magyar élete a nagyság hiányát sugallja Gozdsu Eleknek is: hőseinek szemhatárát áthatolhatatlan köd szorítja le, az országos gondokat csak személyes kudarcaikban érzékelik. Nincs szó láthatatlan szorgos hétköznapi munkáról, hisz az egyik dzsentrí, Baán Viktor, soha nem tanult meg dolgozni, és társadalmi pozícióját új házasság révén kívánja rendbe hozni. A másik, Tar Iván pedig önmagát és birtokát pusztító módon hullik ki ősi fészkeből és magából az életből is. Gozdsu felfogásában a századvég felé tartó provinciális magyar életet elborító köd komorabb és vigasztalanabb, mint Turgenyev művében az orosz életet fojtogató füst. A magyar író nem lát benne hazafelé tartó lelkeket, ellentétben orosz elődjével, akinek hőse megtér birtokára, hogy hosszas vezeklés után végre – legalább magánemberi szinten – révbe érjen.

A *Köd* magánéleti regény, amelyben központi szerepet kap a szerelmi konfliktus. Ebben tárul fel a hősök jelleme, ez határozza meg további sorsukat. Turgenyev felfogása szerint a szerelmi érzést az élet univerzális törvényei irányítják, ezért az egyén számára sok benne a szeszély, a véletlen. Az élet, a természet titkainak kifürkészhetetlensége következtében a szerelem váratlanul tör rá az emberre, aki védtelen a természeti erők spontaneitásával szemben. A szerelemnek két fajtája van: a fényes, éterien tiszta érzés és a mindent elsöprő érzéki szenvedély. A hősök választás elé kerülnek. A *Füst*ben Litvinovot az egyszerű, tiszta szerelem és a békés családi boldogság várja menyasszonya, Tatyjana oldalán. Irina és közöttük viszont – az előtörténetben és a jelenben is – „tűzvészként lobogott fel, zivatarfelhőként száguldott elő a szerelem” (49).¹¹ A *Tavaszi vizekben* Szanyin és Gemma váratlan gyorsasággal kibontakozó tiszta szerelmét elsodorja a Polozova asszony által szított szenvedély. „A férfi gyenge, s a nő erős, az alkalom mindenható [...] Azután, természetesen, eljön a hideg és a homály és a pusztaság... ahogy ez történni szokott” (113) – adja meg a *Füst* hasonló sorsra jutott hőse, Potugin az ilyen szerelem „képletét”. Ebben a „képletben” a hősnő nem azonos a turgenyevi lányalakkal: külsőre is szép, egoista asszony, aki maga is megég, vagy vágyát jóllakatva keres új áldozatot, mint Polozova. Irinában még van nosztalgia egy tisztább, emelkedettebb élet iránt, Polozovában már nincs. Végeredményben az őket magához vonzó világ normái szerint győztesek, míg Turgenyev nemesi származású hősei – szilárd jellem, akaraterő híján – vesztesei a szerelmi szenvedélynek. Aki erkölcsileg, emberileg talpon marad – ha sebzetten

¹¹ TURGENYEV, Ivan Szergejevics: *Füst*. Fordította: Áprily Lajos. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977. A továbbiakban a regény szövegét e kiadásból idézzük az oldalszám feltüntetésével.

is – e pusztító viharban, az orosz élet más, nem nemesi régióiból érkezik, mint Bazarov.

És hogy van mindez Gozdsu Elek regényében? Olga „lelkében [...] emésztő szenvedély lakik” (68)¹², Tar Iván „lelkére nehezedett a mámor, megverte a szerelem” (91), s úgy tűnik, ez a sora Viktornak is. Baán Viktor azonban másként éli át a szerelmet: a szerint a turgenyevi felfogás szerint, amelyben a szerelemben az egyik fél uralkodó, a másik pedig rab, ő az uralkodók közé tartozik, akárcsak a *Tavaszi vizek* hősnője, Polozova. Hamar felismeri Olga érzelmeinek természetét, és korán megérzi a „diadalmas szerelem örömét – ki tudja hányadszor!” (69) Érzelmeinek természetét illetően talán a „diadalmas” jelző többszöri használata sem véletlen, hisz a regény születését megelőző évben, 1881-ben a *Pesti Napló* kivonatban közli Turgenyev *A diadalmas szerelem dala* című elbeszélését, amelyet Gozdsu minden bizonnyal ismer.

Olgán akarata ellenére lesz úrrá a szenvedély. Ő nem hódító asszony, mint Polozova, a „tiltott szerelem fényességét” (67) úgy éli meg, mint a természet a váratlanul támadt zivatar. Mintha Turgenyev *Faust* című elbeszélésének férjes asszony hősnőjétől, Vera Jelcovától örökölné élményét: annak ellenére, hogy volt már férjénél, most éri utol az „első őrjöngő szerelem” (68). A *Faust*tal való párhuzamba állítás azért is indokolt, mert Gozdsu a *Köd* írásának idején Turgenyev elbeszélésének már három magyar fordítását¹³ is ismerheti. A szenvedély fellobbanását és tudatosulását Turgenyevnél és Gozsdunál is a természetben lezajló félelmetes események kísérik. Ugyanez a párhuzam figyelhető meg, ha a *Ködot* Turgenyev *Szélárnyékban* című elbeszélésével vetjük egybe. A mű hősnője, Marja nem tud és nem is akar védekezni a lelkét hatalmában tartó hatalmas érzés ellen. A szerelem tragédiát kiváltó, pusztító szenvedéllyé válik számára. Választása tévedés, mert Veretyjev képtelen megfelelni erkölcsi elvárásának, ő pedig nem képes kompromisszumra, és vízbe öli magát. Sorsa a park tavában teljesedik be. Az éjszakai zivatarban a tó felé tart a lelke viharával küzdő Olga is, ő azonban életben marad. Jelleméből hiányzik az a szilárdság és tragikus fenség, ami Marját elpusztítja, de mindketten az elháríthatatlan szenvedély áldozatai.

A szerelemben Turgenyevnél is, Gozsdunál is van valami szavakkal ki nem fejezhető rejtély. Aligha véletlen, hogy kifejezésében, értelmezésében mindkettőjüknél jelentős szerepet kap egy miszticizmusra hajló, romantikusan emelkedett lelkületű német. „A valódi szerelem – mondja a *Köd*ben Raabe doktor – éppen olyan titok, mint az élet vagy a halál” (48). Turgenyev szerint ezt a titkot a költészetnél magasabb rendű művészet, a zene képes – nem megfejtteni, hanem –

¹² GOZSDU Elek: *Köd*. Budapest, Szépirodalmi Könyvtár, Aigner Lajos kiadása, é. n.

¹³ Faust. Beszély kilenc levélben. Fordította: Fincicky Mihály. *P. Hölgy-Divatlap* 1866/1–2; Faust. Beszély kilenc levélben. Fordította: Asbóth Oszkár. *Bp. Szle.* 20. 1879; Faust (Beszély). *Erdélyi Figyelő* 1879/1. Lásd: KOZOCSA Sándor – RADÓ György: i. m. 1956. 377–421.

kifejezni. A *Nemesi fészekben*¹⁴ Lemm ünnepélyes muzsikája fejezi ki azt a boldogságot, amely „mindent érintett, ami drága, szent és titokzatos a földön, halhatatlan bánat sóhajtozott benne, s meghalni felszállt az egekbe”.¹⁵ Lavreckij érzékeli ilyenek a zenét, akit „csak az előbb rázott meg a szerelem boldogsága”, és akinek érzelmei épp ilyen fennkölték, tiszták és szenvedélyesek. Gozdsu regényében ugyancsak a férfi hős, Viktor átélésében érzékeljük a zene keltette hatást. Olga lelkében még nem tudatosan a kavargó érzelmek természete, s ő – akaratlanul, öntudatlanul – a zenében szólaltatja meg ezeket. A hangokat az elbeszélő „fordítja” szavakra, így az olvasó az elbeszélői pozícióból értesül Olga érzelmeinek mélységéről: „Édes melódiák, tele szenvedéllyel, túzzal, bizarr akkordok sokasága beszélt e hangokban valami titkos szenvedélyről, amely elégeti a lelket, kiszárítja az agyvelőt és cseppenként emészti el a vért” (30). A hangokat nemcsak a narrátor, hanem Viktor is értelmezi, és a következő mondatokban már az ő pozíciójából éljük át a zenei élményt. „A melódiák mámora erőt vett rajta – mondja az elbeszélő –, nem látott semmit, csak hallotta a hangokat, amelyek szerelemről, titkos vágyakról beszéltek, tiltott boldogság kéjét festették. Olga sokszor beszélt már neki ezeken a hangokon, ő értette a dallamok tartalmát” (uo.). Viktor nem Lavreckij, ezért a zenéből is más jelentést hall meg: az ő boldogságvágya nem éterien tiszta és emelkedett, hanem érzékiséggel teli, a szerelemben nem az élet teljességét keresi, hanem szenvedélyét akarja kielégíteni.

A konfliktusban Olga választás elé kerül: a két dzsentri, a műveltebb, de önzőbb városi „úri svihák” és a műveletlen, de nemesebb lelkű „parlagi gavallér” közül tragikus módon az elsőt választja. A téves választás mozzanata Turgenyevnél is előfordul. A *Jakov Paszinkov* (1855)¹⁶ című elbeszélés hősnője egy arra méltatlan embernek adja szívét, és amikor tévedését felismeri, a turgenyevi lányalakok jellemzilárdságával viseli sorsát. Boldogság helyett marad a lemondás és – egyébként anya is – az erkölcsi kötelesség teljesítése. Turgenyev hőseinek és hősnőinek sorsa gyakran végződik így: a boldogság számukra elérhetetlen, de találnak egy fogódzót, az erkölcsi kötelesség teljesítését, amely legalább megnyugvást ad nekik. Bizonyos értelemben hasonló sors vár Olgára is: a befejező rész kitekintésében a boldogság reményéről lemondva kötelességét jól teljesítve neveli a maga és Márta nővére gyermekeit.

A szenvedély áldozata Tar Iván is. Őseitől – nemes szíve mellett – nyers erőt, szilajságot örököl, de amikor küzdeni kellene a lelkében uralkodó érzelmek ellen, nincs energiája. A kallódó dzsentri útjára lép: mulat, iszik, birtokait elherdálja. Turgenyev „felesleges emberei” nem ezt az utat járják. Talán csak Veretyjev

¹⁴ A zene műbeli szerepéről lásd: FRIED István: A felesleges ember regénye. In: FRIED István: *Tíz híres regény*. Budapest, Gondolat, 1989. 121–149.

¹⁵ TURGENYEV, Ivan Szergejevics: *Nemesi fészek*. Fordította: Áprily Lajos. Orosz Remekírók. Budapest, Új Magyar Könyvkiadó, 1955. 201.

¹⁶ Magyarul először: Az idealista. Fordította: Szűry Dénes. *Fővárosi Lapok*, 1878.

(*Szélárnyékban*) az egyetlen kivétel: tehetségét elpazarolva – Marja kifejezésével – „eltréfálja” az életét. Tar Iván „turgenyevi” vonása, hogy vergődik a szenvedély igézetében, komor mélabú vesz rajta erőt, de önpusztító mentalitása jellegzetesen magyar dzsentrívonás. Ebben az értelemben „magyar” a szerelmi dráma – és az egész regény – megoldása is: Iván fokospárbajban öli meg vetélytársát, Viktort, majd magával is végez.

Turgyev érett műveinek világát sajátos „hangszerelés” határozza meg, amelynek összetevői az írói alkatból is táplálkozó lírai-elégikus hangnem, a természet hangulatfestő ábrázolása és a szkeptikus-melankolikus filozófiai töltés. Az író felfogása szerint a természet éli a maga önálló életét, saját törvényei alapján működik, és közömbös az emberrel szemben. „Nincs hozzád közöm – mondja a természet az embernek az *Utazás Erdővidékre* című elbeszélésében –, én uralkodom, te pedig azzal törődj, hogy meg ne halj.” A mű hőse a természet végtelenségének és az ember jelentéktelenségének élményét éli át: „A változatlan, homályos fenyes komoran hallgat vagy tompán zúg – és láttán még mélyebben és ellenállhatatlanabban hatol az emberi szívbe jelentéktelenségünk tudata”.¹⁷ Ez a természet-élmény az író műveiben Pascal, Schopenhauer és más filozófusok gondolataiból is táplálkozik, és hatja át a regények, elbeszélések szövetét.

A filozófiai művelt Gozdu Elek természetlátásában is van Turgyevre emlékeztető vonás. Az emberi világ, a nemesi udvarházak háttérében ott komorlik a hegyoldalra kapaszkodó bükkerdő, ami a maga sejtelmes homályával, állandóságot, változatlanságot hirdető fenségével és nyugalomával ellentétet alkot a nyugtalan és mulandó emberi élettel szemben. A természet jelenségei pszichológiai párhuzamként kísérik az emberi élet eseményeit. Különösen érzékletes a két viharleírás: az első esetben Olga szenvedélytől zaklatott lelki világára „felel” a zúgó vihar, a másodikban Viktor és Iván pusztulását kíséri a háborgó természet. Gozdu szívesen alkalmaz allegorikus, szimbolikus értelmű párhuzamokat, előretaláló természeti jeleket, mint például az Iván sorsát kifejező magányos gólya vagy a gyertyalángba szédülő lepkék pusztulása. A természeti képek, párhuzamok gazdagsága nála – Turgyevtől eltérően – nem teremt a mű világát átjáró és egységesítő bölcséleti kötőanyagot. „Épp csak a legfőbb összetevő sikkad el Gozdu-nál: a misztikus-transzcendens attitűd” – írja Lőrinczy Huba,¹⁸ és véleményével egyet lehet érteni. Azt kell mondanunk, hogy művészi megjelenítő erőben, az egyedit általánossá, szimbolikussá avatás erejében, a művészi világlátás egyetemességében különbség van az orosz és a magyar író között.

Igaz ez akkor is, ha sikeresnek tartjuk a *köd* szimbólumának alkalmazását. Turgyev regényében Litvinov érzelmein és gondolatain „köd és kábulat” (167)

¹⁷ ТУРГЕНЕВ, И. С.: Поездка в Полесье. In: ТУРГЕНЕВ, И. С.: *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т. 5. Сочинения. Москва, Наука, 1980. 130. A tanulmány szerzőjének fordítása.

¹⁸ LŐRINCZY Huba: i. m. 1984. 195.

lesz úrrá, múltja „füstté és porrá” (181) foszlik, amikor Irina iránti szenvedélyétől vezérelve szakít menyasszonyával, addigi életével és jövőre vonatkozó terveivel. A szerelem hatalmától vereséget szenvedve, igazi énjét elveszítve utazik haza Oroszországba. Az őszi köd, a mozdony felől gomolygó gőzzel és füsttel keveredve, elborít mindent. E konkrét kép Litvinov tudatában szimbolikussá válik, egyetemes jelentésűvé emelkedik: „csak füst, füst minden, minden: a maga élete, az orosz élet – minden, ami emberi, de különösen minden, ami orosz”.¹⁹ Komor hangulatában minden csak füst, ami emberi: az egyéni célok követése, az orosz élet a maga társadalmi küzdelmeivel és kétes értékű szereplőivel, és általában az emberi élet. Töprengése a szerzői gondolkodással rokon. A hazája sorsán gondolkodó Turgyev kialakulatlanul, füst- és ködszerűnek érzi az orosz életet, és – a „világélethez” viszonyítva – jelentéktelennek és végesnek az emberi léte-zést. Világról alkotott felfogásában az egyedi természetesen, szinte észrevétlenül emelkedik egyetemessé.

Gozsdu Elek regényében a *köd* jelképes előfordulása még gyakoribb, mint Turgyevnél. Az orosz író regényének csak az utolsó harmadában jelenik meg, Gozsdunál viszont már a mű első felétől kezdve ködben, homályban tévelyeg valamennyi szereplő. Szerelmi szenvedélytől sújtottan tévelyeg a ködben Iván, Viktor és Olga, Mártát pedig féltékenysége kergeti ugyanebbe az állapotba. Az elbeszélő a ködben tévelygés képét az udvarház határait átfogó léptékűvé tágítja: „ott ült, ott gubbaszkodott a kastély minden szobájában a lelket öltő köd, és akik eltévedtek benne, azoknak nem volt pihenésük” (74). A kép néha refrénszerűen ismétlődik, s akár csak Turgyevnél, konkrét és jelképes értelemben egyaránt előfordul. Jelentését mégsem érezzük annyira univerzálisnak: a szenvedély által megbabonázott hősök szemhatára nem olyan tág, mint Turgyev hőseinél. Az Iván és Viktor párbaját kísérő óriási zivatart sem a hősök, hanem babonás félelmében a szolga fogja fel „valami földindulás, valami egyetemes pusztulás” sejtelmeként (235), mintegy korlátozva a jelentés egyetemességének érvényét.

Turgyev és Gozsdu művészetének egybevetéséből zárasként levonható következtetés, hogy a világirodalmi folyamatban szerző és szerző, mű és mű kapcsolata nem korlátozódik egyirányú hatásra. Legyen szó alakteremtésről, alakviszonyról, cselekménymozzanatról, konfliktusépítésről vagy akár életbölcseleti gondolat továbböröklődéséről, a régi elem új közegében – a befogadó tudatában – egyrészt visszaidézi eredeti kontextusát, másrészt új jelentést nyer maga is, és új értelemmel gyarapítja az integráló szövegkörnyezetet. E megfigyelés nemcsak Turgyev és Gozsdu kapcsolatára érvényes, hanem az orosz író – néhány epigonszerű követéstől eltekintve – egész magyar recepciójára.

¹⁹ TURGENYEV, Ivan Szergejevics: i. m. 1977. 198–199.

Ajánlott olvasmányok jegyzéke

- DIÓSZEGI András: Turgenyev magyar követői. In: *Tanulmányok a magyar–oroszirodalmi kapcsolatok köréből 2.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 84–138.
- GOZSDU Elek: *Anna-levelek.* Válogatta és az utószót írta: Pongrácz P. Mária. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969.
- GOZSDU Elek: *Köd.* Budapest, Szépirodalmi Könyvtár, Aigner Lajos kiadása, é. n.
- FRIED István: *Tíz híres regény.* Budapest, Gondolat, 1989.
- JUSTH Zsigmond: *Hazai napló – Justh Zsigmond Naplója és levelei.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977.
- LOVASS Gyula: Gozsdu. Egy századvégi elbeszélő. *Vigilia*, 1942. június. 3–7.
- LŐRINCZY Huba: *Szépségvágy és resignáció. A századforduló epikájáról.* Budapest, Magvető, 1984.
- TURGENYEV, Ivan Szergejevics: *Füst.* Fordította: Áprily Lajos. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1977.
- D. ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel I.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1983.
- ЗЁЛЬДХЕЙИ-ДЕАК, Жужанна: *Из истории художественного перевода произведений русской литературы в Венгрии (1840–60-е гг.). Hungaro-Slavica 1988.* Budapest, ELTE, 1988. 69–83.
- ЗЁЛЬДХЕЙИ-ДЕАК, Жужанна: *Роль немецкого посредничества в венгерской рецепции русской литературы (XIX век).* München, Verlag Otto Sagner, 2004.